Олександр Моця

ПІВДЕННІ МЕЖІ ГАЛИЦЬКОГО КНЯЗІВСТВА В КОНТЕКСТІ ВИВЧЕННЯ ПІВДЕННОРУСЬКОГО ПРИКОРДОННЯ

Питання вивчення південних кордонів Київської Русі залишається у сфері уваги сучасних дослідників, про що, зокрема, свідчить недавня дискусія (хоч і заочна) з приводу поточнення меж Галицької землі-князівства. Це, звичайно, пов'язано з недостатньою інформацією письмових джерел, які збереглися до наших часів. Тож зупинимось на останій аргументації, котру наводять науковці з цього приводу.

Як зазначає М. Ф. Котляр, в науці утвердилася думка, нібито південний рубіж Галицького князівства давньоруської пори сягав пониззя Дунаю. Її прихильники виходять із трьох різнородних джерел: грамоти князя Івана Ростиславича Берладника, списка руських міст Воскресенського літопису й звернення автора «Слова о полку Ігоревім» до галицького князя Ярослава Володимирича. При цьому ні грамота Берладника, ні список Воскресенського літопису зовсім не містять свідчень того, що Нижній Дунай і територія на північ від нього належали галицьким князям. Обидва джерела лише зазначають, що кілька нижньодунайських міст були руськими. А це різні речі. Тому і донині основним і, строго кажучи, єдиним аргументом прихильників думки про проходження південного кордону Галицького князівства по Дунаю залишається фрагмент «Слова…»:

> Галичкы Осмомысле Ярославе!
> Высоко седиши на своемъ златокованньемъ столе,
> подперъ горы Угорскыи своими железными плъки,
> заступивъ королеви путь, затворивъ Дунаю ворота,
> меча бремены чрезъ облаки,
> суды рядя до Дуная.
> Грозы твоя по землямъ текутъ,

отворяеши Киеву врата,
стреяеши съ отня злата стола салтани за землями.
Стреляй, господине, Кончака, поганого кощея,
за землю Рускую, за раны Игоревы,
буего Святославича!

Вираз «суди рядя до Дуная» означає, що, на думку співця «Слова о полку Ігоревім», Ярослав мав судово-адміністративну владу на величезній території — аж до Дунаю, поза сумнівом, нижньої його течії, бо район середньої течії цієї ріки в другій половині XII ст. перебував у сфері політичного впливу Угорщини і Візантії.

З точки зору згаданого дослідника, не можна зводити питання лише до володіння галицькими князями землями по Нижньому Дунаєві — в цьому випадку було б «на Дунаї», а не «до Дунаю». Звідси випливає, що південний кордон Галицької Русі, принаймі у 80-х роках XII ст., проходив лівим берегом Дунаю. Але це треба перевірити.

Аналізуючи літописні джерела, М. Ф. Котляр зробив наступні висновки: у XII ст. Берладь та інші населені русами міста взагалі перебували поза межами Давньоруської держави, не входячи до складу жодного із князівств; конкретніше — нема доказів приналежності Дунайського пониззя Галичу (навпаки, галицькі князі не мали влади над давньоруськими подунайськими містами, котрі їм не підкорялися); порубіжними містами Галицького князівства на півдні були Кучелмин та Ушиця, де починалася територія даного князівства і на якій справді міг «суди рядити» Ярослав Володимирич та його наступник і син Володимир: адже лише в Ушиці Іван Берладник зустрів опір Ярославового війська.

До південних порубіжних міст і фортець, окрім вищезгаданих, слід з обережністю віднести придністровські Василів, Онут, Каліус і Бакоту. Можна думати, що південно-східні рубежі князівства за Данила Романовича не зазнали суттєвих змін, тому що, наприклад, на початку XIII ст. місто Микулин залишалось галицьким прикордонним пунктом, так само як і згадана Ушиця. Важливо наголосити на тому, що і в Київському, і в Галицько-Волинському літописах взагалі немає згадок про бодай якісь поселення

на південь від кордону Василів — Онут — Бакота — Ушиця — Кучелмин — Каліус — аж до Нижнього Дунаю. Це й не дивно, бо за Дністром починається Степ, «поле», нічия земля, де панували (згідно різних джерел) половці.

Але в Дунайському пониззі в другій половині XII ст. можна було зустріти не лише їх орди. Поряд з кочівниками і в боротьбі з ними виступала й волелюбна людність тих місць, яка, здогадно, складалася у своїй більшості з вихідців із давньоруських земель — берладників та бродників.

Тож південний кордон Галицького князівства проходив середньою течією Дністра, а більш південні землі не належали тамтешнім зверхникам. А звернення автора «Слова…» до Ярослава Володимирича, який «суди рядив» до Дунаю, слід інтерпретувати як поетичну вольність, прагнення видати бажане за дійсне, що є цілком природним для літературного твору[1].

По-іншому розглядає це питання О. В. Майоров. Він відзначає, що, на думку більшості дослідників, південний кордон згаданої землі, хоча б у 80-х роках XII ст., досягав Нижнього Дунаю. А основним аргументом у нього виступає вже згаданий уривок із «Слова о полку Ігоревім», де вираз «суди рядити» являється аналогічним виразам «ряди правити» і «ряди радити». В давньоруській мові вони мали досить певне значення й вказували на державну, зокрема, судово-адміністративну діяльність.

Полемізуючи з М. Ф. Котляром, дослідник відзначає, що останній допускає неточність, не враховуючи іншого зауваження пам'ятки: Ярослав править у Галичі, «закривши Дунаю ворота». Тому більш природним було б допускати, що галицький князь, хоч і не мав влади над усією течією Нижнього Дунаю, зайняв деякі опорні пункти в його гирлі, в дунайській дельті. Він також вказує на те, що заперечення М. Ф. Котлярем можливості входження до складу Галицької землі території між середньою течією Дністра й нижньою течією Дунаю перекликається з поглядом румунської історіографії, котра, відмовляючись від будь-якого впливу Київської Русі в районі Нижнього Подунав'я в XII ст., відводить домінуючу роль в житті даного регіону половцям і Візантії.

Відсутність населених пунктів на південь від лінії Василів — Онут — Бакота — Ушиця — Кучелмин — Каліус зовсім не свідчить про те, що дана територія являлась пустинею, і що в її межах не було ніякого населення. Адже тут проживали половці (комани іноземних джерел), а також східні романці — волохи. А якщо це так, то, значить, існувало населення, котре й могло попасти, хоч на певний час, під владу галицького князя, платити данину і навіть підпорядковуватись князівському суду.

В цьому регіоні, біля с. Мерешовка на півночі Молдавії, виявлено й давньоруське городище XII–XIII ст.

Зразу ж слід зробити зауваження, що у нас немає жодного зафіксованого випадку, коли б печеніги, торки чи половці в степовій зоні сучасної України були підпорядковані судовій владі чи платили податки давньоруським князям. Тож таке припущення є безпідставним. Як і не є аргументом для встановлення тут влади давньоруських князів факт проживання між Дністром і Дунаєм в другій половині I тис. н. е. літописних уличів і тиверців — слов'яни проживали в більш ранні часи і на більш значних за розмірами надчорноморських теренах, але ці землі не ввійшли до складу Київської Русі.

Приводить на підтвердження своєї думки О. В. Майоров і свідчення В. М. Татіщева («История Российская») про володіння в цьому районі батька Осмомисла Володимирка Володаревича та арабського географа ал-Ідрісі («Развлечение истомленного в странствии по областям») про те, що «Русь оточує країну бурджан» (тобто дунайських болгар). Але ці свідчення досить неконкретні.

Тож на питання, чи мали галицькі князі постійний контроль над цими землями, при всій неповноті й неоднозначності наявних свідчень, мабуть, слід було б скоріш за все дати негативну відповідь. Але не викликає сумніву інше: Галич постійно намагався взяти цю територію під свій контроль, так як вважав Пониззя своїм, галицьким. Особливої поваги в очах галичан заслуговували ті князі, які могли утримати понизькі землі, тому що, не говорячи вже про політичні вигоди, це давало важливі переваги для торгівлі і рибальства[2].

Суперечки про територіальний кордон вищезгаданого князівства все ж слід обгрунтовувати не лише розрізненими повідомленнями середньовічних письмових джерел, але й масовими археологічними знахідками, котрі беззаперечно свідчать про поширення ареалу розселення підданих любого князівства, в тому числі і Галицького. Адже не було ніякого сенсу творити постійні «суд і дань» на невеликому молдавському городищі XII–XIII ст., про яке вже згадувалось, — кількість підданих там була б мізерною, а затрати на відвідини місцевого люду дружинниками й представниками князівської адміністрації не могли йти ні в яке порівняння із затратами на такі акції.

Переважна маса галичан все ж проживала північніше приведеної М. Ф. Котляром подністровської лінії[3], про що свідчать як залишки укріплених і відкритих поселень, так і безкурганні й курганні некрополі розглянутої епохи. Вони скупчені по течіях Середнього Дністра й Прута (і північніше), а вже в басейні Серета відомо всього чотири населені пункти цих часів[4]. Роботи останніх років суттєво не змінили ситуації в цьому районі Київської Русі. Але не слід відкидати і твердження, що кілька укріплених центрів були підконтрольні галицькій верхівці і знаходились поблизу берегів Чорного моря.

Населення Подністров'я і Попруття, як і всього карпатського регіону, ввійшло до складу східнослов'янської держави в часи її формування. Звичайно, цей процес не був одномиттєвим і простим. Поступово формувалися соціально-економічні відносини нового феодального суспільства, з'являлися нові населені пункти й зникали деякі із старих, відбувалися міжетнічні контакти (про це, зокрема, свідчать окремі могили переселенців з вищих прошарків тогочасного суспільства з Середнього Подніпров'я, які були виявлені в літописних Пліснеську і Галичі).

Але на рубежі I–II тис. н. е. Подністров'я й Попруття ще не були стабільними і безпечними у всіх відношеннях районами для розселення та проживання значних мас людей — поруч знаходились кочів'я войовничих орд печенігів. Згідно інформації візантійського імператора Костянтина Багрянородного, по території «Печенігії» протікали такі ріки, як Дніпро, Південний Буг,

Дністер, Прут і Серет[5]. Ця інформація підтверджується й археологічними даними: практично всі городища нижньої течії Дністра припиняють своє існування в XI ст., а в околицях Галича виявлено два підкурганні поховання, найвірогідніше, представників цього кочівницького угруповання[6].

Тому концентрація населення й поява перших значних політико-адміністративних князівських центрів на першому етапі існування Київської держави в карпатському регіоні відбувалася дещо північніше Подністров'я. Мова йде про літописні Перемишль, Звенигород і Теребовль, в районі яких прослідковуються значні людські агломерації.

Відносно незначна кількість населення на землях між Дністром і Прутом підтверджується також археологічними матеріалами буковинського мікрорегіону розселення східних слов'ян, де в результаті багаторічних досліджень Б. О. Тимощуком зафіксовано лише 25 городищ і селищ ранньокиївського періоду. Але різко змінюється ситуація на слідуючому хронологічному відрізку історичного часу — в XII–XIII ст., коли на цій же буковинській території кількість населених пунктів збільшується більш як в сім разів.

Тенденція різкого зростання чисельності населення прослідковується і на збільшенні кількості укріплених поселень на території всього Середнього Подністров'я: якщо IX–XI ст. тут датується 7 городищ, а в цілому давньоруським часом 13, то до XI–XIII ст. відноситься 10 укріплених поселень, а до XII–XIII ст. аж 29[7]. Якраз до епохи феодальної роздробленості на Русі відноситься переважна більшість перших літописних згадок про міста Подністров'я: Галич (1138 р.), Тисмяниця (1144 р.), Пліснеськ (1188 р.), Микулин (1144 р.), Василів (1229 р.), Онут (1213 р.), Городець (1213 р.), Кучелмин (1158 р.), Ушиця (1144 р.), Бакота (1241 р.).

Мабуть, причин такого стрімкого зростання кількості населення було кілька. Звичайно, в першу чергу це природний приріст у зв'язку з розвитком сільського господарства і більш якісним та стабільним забезпеченням продуктами харчування. Окрім того, це переселення в подністровський регіон з більш північних волинських територій (і не лише звідти), про що свідчить наявність кур-

ганних могильників поруч з грунтовими (безкурганними) некрополями автохтонів[8]. Але й для різкого росту місцевого населення, як і для переселення сюди вихідців з інших земель потрібні були й інші вагомі причини.

Їх, мабуть, було кілька. В першу чергу, це зміцнення військово-політичного потенціалу місцевих князів з роду Рюриковичів. Слід нагадати, що в 1141 р. якраз на Дністер, до Галича, князь Володимирко Володаревич переносить нову столицю, підкоривши своїй волі Перемишль, Теребовль і Звенигород. А в 1199 р. Роман Мстиславич об'єднав Галицьку й Волинську землі в єдине князівство, чим перетворив його на одне із наймогутніших на Русі. Тож ворогам було все важче розорювати тутешні міста і села, а їх жителям було все безпечніше тут селитися.

Ще одним важливим фактором стабільності стало те, що нове войовниче угруповання кочівників-половців основними місцями свого перебування обрало Нижнє Подніпров'я і більш східніші райони європейських степів[9]. Тож загроза з боку Великого Степу для розглянутого регіону давньоруської території значно зменшилась. Це знайшло відображення і в розселенні слов'ян по обох берегах верхніх та середніх течій Дністра і Прута, на відміну від Росі чи Сули, де всі населені пункти розміщувалися лише на північних, «руських» берегах — протилежних «половецьким».

В свою чергу, така ситуація сприяла пожвавленню торгівельних операцій Дністровським шляхом, котрий до XII ст. мав лише місцеве значення. Цей водний маршрут йшов від північного узбережжя Чорного моря, Дністром до Галича, Самбора, а далі Вігором до Перемишля на Сяні і продовжувався в західному напрямі. Іншим варіантом був Дністер — Західний Буг — Вісла — Балтійське море. Окрім транспортування місцевої солі — дуже цінного продукту в середньовічну епоху, предметами міжнародної транзитної торгівлі по Дністру були візантійські товари, зокрема, тканини і різні спеції, західні сукна, скляні та залізні вироби, а також інші престижні речі[10].

Розвиток політичних, економічних, соціальних відносин призвів до зміни поселенської структури: якщо раніше населення здебільшого концентрувалось в Перемишльському, Звенигород-

ському та Теребовлянському мікрорегіонах, то в XII–XIII ст. тенденція цих процесів перейшла на південь — на Дністер і Прут.

Тому мова піде про «Пониззя», яке на сторінках давньоруських літописів з'являється у 1226 р. (розташовувалось в гирлах лівих притоків Дністра — Ушиці, Смотрича, Збруча, Серета). Столиця даної території, вірогідно, знаходилась в Бакоті[11]. Про те, що такий процес почав визрівати, свідчать події 1226–1227 рр., коли в результаті перепетій князь Мстислав Мстиславич Удатний спочатку передає Галич угорському королевичу Андрію, потім Данилу Романовичу Галицькому, «…а самь взя Понизье» (як свідчить Іпатський літопис). В цей час він володів ще й Пороссям.

Сам факт, що Подністров'я в середній течії вже можна було ділити між двома представниками роду Рюриковичів, говорить про економічний потенціал даної території напередодні монголо-татарської навали. Пониззя розвивалося й далі, про що свідчать літописні повідомлення 1241, 1254–1255 рр., коли за Бакоту йшла боротьба між вже згаданим Данилом Галицьким, Ростиславом Михайловичем та золотоординським воєводою Куремсою. Мабуть було що тут захищати і відвойовувати. Але даний мікрорегіон був лише на початковій стадії свого підйому, про що, зокрема, свідчать археологічні дослідження його столиці[12]. Економічний потенціал ще не дозволяв розбудовувати дане місто як столичне, хоча б невеликого удільного князівства, та і часу (у зв'язку з трагічними історичними подіями XIII ст.) було явно замало.

Але, повертаючись до питання нижньодунайських міст Галицького князівства, слід відзначити, що аналогічна ситуація прослідковується і на Нижньому Дніпрі. На протязі всієї давньоруської історії київські князі утримували в своїх руках дніпровську водну магістраль. На її південному закінченні розміщувалось місто Олешшя, важливий морський порт Русі, котрий постійно знаходився під владою Києва і недоторканість котрого оберігалась великими князями. Ось лише кілька прикладів. В 1084 р. на Олешшя нападає й захоплює його Давид Ігоревич, який на той час був князем-вигнанцем. Великий київський князь Всеволод Ольгович пропонує йому в обмін на це портове місто цілу Погоринську волость.

В 1150 р. на Олешшя здійснили напад берладники, на що миттєво відреагував великий київський князь Ростислав Мстиславич. Він посилає вниз по Дніпру військову флотилію під керівництвом своїх воєвод Георгія Нестеровича і Якуна, які й повертають це місто Києву.

В Олешші зустрічали послів із Візантії та Кавказу, візантійських кандидатів на київську митрополичу кафедру. В 1154 р. тут чекав свою мачуху, яка прибувала із Обез (Абхазії), Мстислав Ізяславич, а в 1163 р. посол Ростислава Гюрята Семкович, який їхав до Константинополя за дозволом повернути на руську митрополію Клима Смолятича, несподівано зустрівся в Олешші з митрополитом Іваном та імператорським послом, які їхали на Русь.

Київські князі трималися за Олешшя не лише тому, що це був важливий перевалочний пункт русько-візантійської торгівлі, але також, мабуть, через його промислове значення, — як місця отримання великих партій риби[13].

Вище згаданого центру знаходились відкриті поселення IX–XIV ст., де проживали вихідці з різних земель і народів, в тому числі й слов'янські переселенці, що знаходить підтвердження як в археологічних, так і антропологічних матеріалах[14]. Але це були вже «представники зарубіжної діаспори»: кордони Русі проходили по рр. Рось і Сула в Середньому Подніпров'ї, де і зафіксовані системи оборонних укріплень.[15] Та і в «Слові о полку Ігоревім», тоді, коли руське військо переходить Сулу, звучить знамените: «О Руская земле! Уже за шеломянемъ еси!». Тож навряд, щоб тут, як і на дунайському пониззі, відбувалися державні «суд і дань».

Ще східніше, в зоні впливу донських половців, теж відомі укріплені поселення, де проживали місцеві жителі, які залишилися в степах після печенізьких погромів. Половці дозволили їм поселитись в старих, напівзруйнованих за минуле століття укріпленнях, а самі, мабуть, підкочовували до їх стін на зимівлю. В цих містах управляли й проживали представники місцевої знаті: в часи походу на ці пункти в 1116 р. князь Ярополк, син Володимира Мономаха, взяв собі дружину «красну вельми, яського князя дщерь». Можливо, що і хтось із половецької верхівки волів взимку жити в

фундаментально відбудованих стаціонарних будівлях з теплими печами, котрі зводились в цих маленьких за розмірами містечках.

За літописними повідомленнями 1111 та 1116 рр. ми знаємо назви двох із них — Шарукан та Сугров (за іменами половецьких ханів Шарукана і його брата Сугра), третє іменувалось Балін, що на давньоруській мові означало просто «місто».

Ще в 1111 р. давньоруські князі «біля Дону», тобто Сіверського Дінця, взяли два перших із названих містечок. Населення Шарукана не лише здалося без бою, але зустріло християнське воїнство хоругвами, вином та рибою. Ясно, що й саме воно було християнським. Сугров прийшлося брати боєм, а тому його було спалено. Аналогічна доля спіткала їх і в 1116 р.[16] Вірогідно, і в даному випадку говорити про «суд і дань» немає ніяких підстав.

Вище ми неодноразово вказували на відсутність «суду і дані» давньоруських князів у пониззях Дунаю, Дніпра, як і в районі Сіверського Дінця, для того, щоб ще раз окреслити південні кордони Київської Русі. Адже «під державною територією слід розуміти територію, що являла собою власність організованого в державу експлуататорського класу, котрий за допомогою своїх органів влади встановлює на певній території своє адміністративне членування, підпорядковує її населення загальним публічно-правовим нормам, присилує його до утримання державного апарату, натуральних повинностей й військової служби… подальший розвиток державної території істотно відрізняється від її генезису. Однак відмінності ці не носять принципового характеру»[17].

Протягом багатьох десятиліть давньоруської історії князі активно формували свої «плацдарми», в першу чергу в південному напрямі. Це були Тмутаракань на Таманському півострові, літописні Корсунь (Херсонес), Сурож (Судак) і Корчів (Керч) в Криму, анекси Святослава Ігоревича на Балканах майже до округи Константинополя[18]. В цьому контексті слід розглядати і ситуацію в трьох вищезгаданих мікрорегіонах — Дунай, Дніпро, Донець. Але у всіх випадках це не були давньоруські анклави в традиційному розумінні цього терміну, що існували на протязі тривалого часу. Природні й зрозумілі бажання Рюриковичів у вирішенні цього складного питання не були реалізовані у зв'язку з історич-

ними реаліями тих часів. Склалася ситуація, як у тому анекдоті про лева і велику кількість м'яса: «з'їсти то він би з'їв, але хто ж йому дасть».

---

[1] Котляр М. Ф. Галицько-Волинська Русь. — К., 1998, — Т. 5. — С. 143–151.

[2] Майоров А. В. Галицко-Волынская Русь. Очерки социально-политических отношений в домонгольский период. Князь, бояре и городская община. — СПб, 2001. — С. 229–237.

[3] Котляр М. Ф. Вказ праця. — С. 232–233.

[4] Тимощук Б. О. Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.). — К., 1982. — С. 15, 24; Моця А. П. Погребальные памятники южнорусских земель IX–XIII вв. — К., 1990. — С. 9.

[5] Константин Багрянородный. Об управлении империей. — М., 1991. — С. 280.

[6] Куза А. В. Древнерусские городища X–XIII вв. // Свод археологических памятников по археологии СССР. — М., 1996. — С. 206; Моця А. П. Указ. соч. — С. 20.

[7] Куза А. В. Указ. соч. — С. 200–206.

[8] Седов В. В. Восточные славяне в VI–XIII вв. // Археология СССР. — М., 1982. — С. 126.

[9] Степи Евразии в эпоху средневековья // Археология СССР. — М., 1981. — С. 257.

[10] Населення Прикарпаття і Волині за доби розкладу первіснообщинного ладу та в давньоруський час. — К., 1976. — С. 202–203.

[11] Винокур І. С., Горішній П. А. Бакота. Столиця давньоруського Пониззя. — Кам'янець-Подільський, 1994. — С. 5, 8.

[12] Там само. — С. 150–226.

[13] Толочко П. П. Киев и Киевская земля в эпоху феодальной раздробленности XII–XIII веков. — К., 1980. — С. 128–129.

[14] Козловський А. О. Історико-культурний розвиток Північного Подніпров'я в IX–XIV ст. — К., 1990. — С. 19–21, 172–175.

[15] Кучера М. П. Слов'яно-руські городища VIII–XIII ст. між Саном і Сіверським Дінцем. — К., 1999. — С. 157–160.

[16] Плетнева С. А. Донские половцы // «Слово о полку Игореве» и его время. — М., 1985. — С. 255, 260, 261.